

in 1918 wel door de Kamers te leiden. Het vormde de kroon op zijn jarenlange werk als ingenieur én staatsman.

Het boek van Van der Ham – uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Afsluitdijk – is in eerste instantie toch vooral een ‘mooi boek’: prachtig vormgegeven met fraaie illustraties en kaartmateriaal dat de tekst ondersteunt. Van der Ham heeft een synthese geschreven met als basis de literatuur die er over Lely en aanverwante onderwerpen bestaat. Dat heeft hij over het algemeen op voorbeeldige wijze gedaan, maar het leidt niet tot nieuwe inzichten. Het hoofdstuk over Lely als minister en staatsman (61-158) had wel wat korter gemogen. In het bijzonder de delen over de kabinetten waarin Lely geen zitting had, komen veel te gedetailleerd aan de orde. Vóór Van der Ham pleit dat hij een van de eerste historici van buiten de IJsselmeerpolders is die veelvuldig gebruik heeft gemaakt van het onderzoekswerk dat de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders (vanaf 1988 het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland en vanaf 2004 het Nieuw Land Erfgoedcentrum) vanaf 1936 in een groot aantal publicaties heeft vastgelegd. Vooral in het laatste hoofdstuk (‘Op nieuw land een nieuwe maatschappij’) heeft hij deze onderzoeksresultaten, die tot nu toe ‘het oude land’ niet hadden bereikt, voor een groot publiek op overzichtelijke wijze toegankelijk gemaakt.

*Verover mij dat land* is in de eerste plaats een historisch overzichtswerk over hoe Nederland zich in hoog tempo heeft getransformeerd van een enigszins achtergebleven land in de negentiende eeuw tot een moderne natie in de twintigste eeuw. Lely’s levenswerk – het afsluiten en deels droogleggen van de Zuiderzee – vormt in de 21ste eeuw nog steeds wereldwijd het visitekaartje van ons kleine, deels op de zee veroverde land.

Jeoffrey van Woensel

Berkel, K. van, *Vóór Heimans en Thijse. Frederik van Eeden sr. en de natuurbeleving in negentiende-eeuws Nederland* (Mededelingen van de Afdeling Letterkunde. Nieuwe reeks 69:3; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2006, 57 blz., €11,-, ISBN 90 6984 499 0).

Bij het horen van de naam Frederik Willem van Eeden denkt men meestal aan de literator/psychiater en niet aan diens vader, de Haarlemse museumdirecteur en amateurbotanicus die dezelfde namen droeg. De vader van de Tachtiger had eigen verdiensten. Het is daarom goed dat Klaas van Berkel eens uitvoerig aandacht aan hem besteedt.

F.W. van Eeden sr. (Frits voor intimi) wordt in 1829 in Haarlem geboren als enige zoon van de bloemenkweker en bollenhandelaar J.A. van Eeden. Zijn vader behoort tot de notabelen van het stadje. Frits is leergierig en heeft al vroeg belangstelling voor de natuur. Hij bezoekt het gymnasium, maar een universitaire studie zit er niet in omdat hij moet gaan werken in het

familiebedrijf. Na het overlijden van zijn vader in 1858 krijgt hij de leiding over de kwekerij, maar het werk bevalt hem allermintst. Hij heeft geen zakentalent en is opgelucht als hij de zaak in 1866 kan verkopen. Inmiddels heeft hij een positie verworven als algemeen secretaris van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid. Die functie is hem op het lijf geschreven. Van Eeden brengt de Maatschappij tot nieuwe bloei. Hij zorgt voor de aanleg van een koloniale verzameling die uitgroeit tot het Haarlemse Koloniaal Museum. Van Eeden heeft eveneens een aandeel in de totstandkoming van het Museum voor Kunstnijverheid in zijn woonplaats. In beide musea vervult hij de taak van directeur. Zijn vrije tijd besteedt hij, behalve aan rijmen en dichten, aan het maken van lange wandelingen door de vrije natuur. Door zelfstudie ontwikkelt hij zich tot een bekwaam botanicus.

Van Berkel plaatst Van Eeden in perspectief met E. Heimans en Jac. P. Thijssse, de beide onderwijzers die rond 1900 in Nederland de aanzet gaven tot opbloei van de belangstelling voor de natuur en natuurstudie, een verschijnsel dat wel wordt aangeduid met de term 'biologisch reveil'. Heimans en Thijssse waren echter niet de eersten die het Nederlandse volk enthousiast wilden maken voor de 'natuursport'. Een van degenen die hen, zeker ook volgens eigen zeggen, inspireerde was de oude Van Eeden.

Van Eeden viel in zijn tijd op door zijn bevlogen publicaties over de inheemse natuur. Ze verschenen onder meer in het populairwetenschappelijke tijdschrift *Album der Natuur*. Waar zijn medeauteurs zich vooral richtten op de tropische natuur, vestigde Van Eeden de aandacht op de natuur en het landschap in Nederland en schreef hij op basis van eigen aanschouwing over de schoonheid van wilde planten. In 1886 bundelde hij een aantal artikelen over zijn botanische wandelingen door Nederland, onder de titel *Onkruid*. De bundel handelt niet alleen over plantengroei maar ook over het landschap, de mensen en eigenlijk alles wat hij op zijn tochten tegenkwam. Van Berkel beschouwt de botanische passages als de saaiste onderdelen van het boek, maar dit oordeel komt wellicht voort uit het feit dat hij historicus is en geen botanicus.

In *Onkruid* komt ook de passage voor, waar Van Eeden in natuurbeschermingskring om bekend is geworden. Naar aanleiding van het verloren gaan van het Beekbergerwoud noteerde hij dat dit gebied als 'monument' van de natuur behouden had moeten blijven. Van Berkel licht toe dat Van Eeden daarbij een ander (meer historisch) beeld voor ogen had dan de latere oprichters van Natuurmonumenten.

De vraag of Van Eeden een wegbereider was van de latere natuurbeweging van Heimans en Thijssse wordt door Van Berkel ontkennend beantwoord omdat de ideeën en het natuurbeeld van Van Eeden zo verschillend waren van die van hen. De verschillen zijn inderdaad evident. De elite Van Eeden leefde in een andere wereld dan Heimans en Thijssse die tot de generatie van de Tachtigers behoorden, lesgaven aan arbeiderskinderen en behalve de negatieve effecten van de industriële revolutie ook de vruchten daarvan zagen. Hoewel Heimans en Thijssse, die onderling ook zeer verschillend waren, anders tegen de natuur aankeken dan Van Eeden vormde zijn werk voor hen (én voor biologen en natuurbeschermers na hen!) echter wel degelijk een bron van

inspiratie en is er sprake van beïnvloeding. Misschien moet je bioloog zijn om het belang in te zien van de overeenkomsten: de passie voor wandelen en waarnemen in de vrije natuur, de overtuiging dat planten en dieren in het veld moeten worden bestudeerd, het besef dat natuurstudie een mens gelukkig kan maken.

Ik zou het toejuichen als een volwaardige biografie van Frederik van Eeden sr. zou worden geschreven. De studie van Van Berkel vormt daartoe een uitstekende aanzet.

Marga Coesèl

Bornebroek, A., *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2006, Amsterdam: Aksant, 2006, 316 blz., €25,-, ISBN 90 5260 197 6).

De eerste biografie van Th. Heemskerk was al drie maanden na zijn overlijden gereed. P.A. Diepenhorst karakteriseerde hem op respectvolle wijze als ‘christen-staatsman’. Vele decennia later is A. Bornebroek op de nu vrijwel vergeten politicus gepromoveerd. Heemskerk is meer dan veertig jaar als antirevolutionair in de politiek werkzaam geweest. Hij was raadslid (1889-1895, 1900-1901) en wethouder (1901-1907) in Amsterdam. Daarnaast was hij lid van de Tweede Kamer (1888-1891, 1893-1908), minister-president (1908-1913), kamerlid (1918-1919), minister van justitie van 1919 tot 1925 en daarna tot zijn overlijden weer lid van de Tweede Kamer. Ook was hij lid van de Raad van State en minister van Staat.

Hoe iemand die lange tijd zo’n belangrijke plaats in de parlementaire geschiedenis heeft ingenomen, zo onbekend kon worden, is de vraag die Bornebroek probeert te beantwoorden. Uitgangspunt is een gravure die de antirevolutionaire partij in 1924, vier jaar na de dood van Abraham Kuiper, liet vervaardigen. De plaat verbeeldt de antirevolutionairen, weerszijden van het in 1572 bij Den Briel geboren vaderland, met rond Calvijn en Willem van Oranje gerangschikte getrouwen. Enerzijds Groen van Prinsterer en de zijnen en anderzijds Abraham Kuiper. Bij diens Gideonsbende ontbreekt Heemskerk, de christen-staatsman, oud minister-president en op dat moment minister van justitie. De vondst van deze opmerkelijke omissie levert de rode draad voor de studie.

Bornebroek deelt het – hoofdzakelijk politieke – leven van Heemskerk in drieën en brengt het onder in 22 handzame, overzichtelijke hoofdstukjes. Alleen in het eerste hoofdstuk wint de thematiek het van de chronologie. Dat is terecht, want het betreft de kern van Heemskerks functioneren. Opgevoed als remonstrant, en na een joyeuze studententijd in Leiden en een geanimeerd uitgaansleven in Amsterdam, werd hij gelovig in orthodox-hervormde zin. Hoe alles precies in zijn werk ging, wilde Diepenhorst uit piëteit niet weten en kan Bornebroek niet achterhalen. Heemskerks aanstaande schoonvader schijnt

hem niet vertrouwd te hebben, maar stemde na een pijnlijke verbreking van de verloving uiteindelijk in met een huwelijk.

Naast deze geloofsovergang speelt Heemskerks afkomst een belangrijke rol. Hij was de zoon van J. Heemskerk Azn., minister in het 'ontbindingsministerie' (1866-1868) en twee maal minister-president (1874-1877 en 1883-1888). Door deze 'conservatief zonder partij' raakte hij van jongs af aan thuis in het politieke bedrijf. Zolang zijn vader minister was, koos Theo Heemskerk voor hem als persoon partij tegen diens onaangename opposanten Keuchenius en Kuyper. Zodra minister Heemskerk voorgoed het veld had geruimd, nam de zoon plaats in de Tweede Kamer. Hij nam het gezag en de vaardigheden van zijn vader mee, maar ook de erfenis van zijn afkomst.

Vanaf het vijfde hoofdstuk doet Bornebroek verslag van Heemskerks politieke loopbaan en zijn persoonlijk leven. Kennisnemen van dit laatste is nodig om Heemskerks positie temidden van de mannenbroeders in het algemeen en tegenover Kuyper in het bijzonder duidelijk te maken. Na het vroege overlijden van zijn vrome vrouw, hertrouwde Heemskerk, na een korte affaire met een gouvernante, met een mondaine Russische dame. Om haar te behagen en te behouden moest hij concessies doen. Ze dreigde met echtscheiding als Heemskerk in 1901 zou toetreden tot het kabinet van Kuyper. Het verblijf in Amsterdam viel haar al zwaar, maar dat in het saaie Den Haag was onaanvaardbaar. Heemskerks weigering minister te worden, is hem nooit door Kuyper vergeven. Die kon overigens niet weten dat een echtscheiding een ministerschap eveneens in de weg zou hebben gestaan. Wat de partijgenoten niet beviel was zijn lossere wordende levensstijl. Heemskerk hield zich wel strikt aan de zondagsrust, maar verscheen (weer) in het society-leven en bezocht theater en bioscoop.

Naast Heemskerks afwijkende levensstijl was de verhouding tussen hem en Kuyper essentieel voor zijn positie binnen de antirevolutionaire partij. In kerkelijke, partij- en politieke kwesties stond hij duidelijk achter Kuyper. Zo gaf bij het kraken van de Nieuwe Kerk in 1887 Heemskerk, onder toezien oog van de politie, een timmerman opdracht het paneel uit de deur te verwijderen. In het conflict binnen de Vrije Universiteit werkte hij mee aan het opzijzetten van De Savornin Lohman. Die stelde dat het staatsrecht niet van God gegeven was maar uit de natuur voortkwam. Later betuigde Heemskerk zijn spijt over zijn rol in deze door Kuyper ingezette verwijdering. Hoewel Heemskerk pal achter de ideeën van Kuyper stond en bleef staan, was hij het niet eens met, wat Bornebroek noemt, diens 'onbeschaamde polemieken'. Kuyper, die naarmate er meer over hem wordt gepubliceerd, steeds minder 'geweldig' wordt, was stuurs en ontoegankelijk tegenover Heemskerk sinds 1901, het moment waarop Heemskerk weigerde om in zijn kabinet te komen. De breuk was compleet in 1908 toen niet Kuyper maar Heemskerk de formatieopdracht kreeg en aanvaardde. Kuyper verhinderde vervolgens in 1913 Heemskerks terugkeer in de kamer. De gevolgen van dit klassiek koningsdrama eindigden niet met de dood van Kuyper in 1921. Ook postuum ondervond Heemskerk de wrekende hand via Kuypers adepten, Colijn bijvoorbeeld.

Bornebroek geeft dus duidelijk aan waarom Heemskerk ontbrak op de gravure uit 1924: het andere milieu en de banvloek van Kuyper. Hiermee is ten